

ZOFIA PAŁUBSKA

ELEMENTY MARYJNEJ DUCHOWOŚCI ORMIAN OBRZĄDKU KATOLICKIEGO W POLSCE

„Gminy ormiańskie w dawnej Rzeczypospolitej – to jakby na polskim kilimie wzorzysty orientalny haft utkany rękami pokoleń. Gdzie tylko bowiem osiedlili się ci «synowie św. Grzegorza» – we Lwowie czy Kamieńcu, w Zamościu, Łucku czy jakiegokolwiek naddniestrzańskiej mieścinie – wszędzie wyrastały całe oazy azjatyckiego Eczmiadzynu, środowiska wyodrębniające się od otoczenia [...] językiem, religią i kulturą, prawem i obyczajem”¹

Ormianie – chrześcijanie tradycji wschodniej, niezależnej od Jerozolimy i Bizancjum, lecz od Cezarei Kapadockiej, a przez to związani z Rzymem – uważani byli za monofizytów. Szczyłą się statusem pierwszego państwa na świecie uznającego chrześcijaństwo za religię państwową. Trudne położenie geopolityczne Armenii zdeterminowało nie tylko ich okresowy brak kontaktu z Kościołem powszechnym, czego powodem była nieobecność biskupów na Soborze Chalcedońskim i nieprzyjęcie jego uchwał odnośnie do chrystologii, lecz także nieustanne zagrożenie wolności, a nawet życia. Wielokrotnie w ciągu dziejów byli zmuszani do ucieczki z kraju, głównie przed Turkami. Jednym z miejsc, które chętnie wybierali, były tereny Rzeczypospolitej. Pierwsze ich grupy, które tu przybyły już w XI w., uchodząc przed najazdem Seldżuków, osiedliły się na Rusi Czerwonej, Podolu i Rusi Kijowskiej. Dogodne warunki do rozwoju mieli jednak dopiero od czasów panowania króla Kazimierza III Wielkiego (1310-1370), który w 1356 r. potwierdził autonomię największych kolonii ormiańskich we Lwowie i w Kamieńcu Podolskim, a w

---

Dr ZOFIA PAŁUBSKA – adiunkt Instytutu Leksykograficznego KUL; adres do korespondencji: ul. F. Chopina 27, 20-023 Lublin.

¹ C. C h o w a n i e c, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*, Stanisławów 1928, s. 19.

1367 r. obdarował ich przywilejem swobody religijnej, pozwalając wcześniej – w 1363 – na budowę katedry biskupiej we Lwowie² U schyłku I Rzeczypospolitej mieli oni parafie w 18 miejscowościach, liczące razem ok. 3,5 tys. wiernych. W okresie zaborów byli najczęściej poddanymi cesarza austriackiego, część zaś rosyjskiego. Ich liczba ciągle rosła, choć niektórzy wyjeżdżali do Europy Zachodniej lub do Stanów Zjednoczonych Ameryki. Na początku II Rzeczypospolitej liczyli 7-10 tys. osób, zamieszkałych głównie Galicję Wschodnią, a religijnie należących do metropolii we Lwowie, w parafiach: Brzeżany, Horodenka, Kutry, Lwów, Łysiec, Stanisławów, Śniatyn i Tyśmienica, a na Bukowinie w Czerniowcach i Suczawie³ Po II wojnie światowej ok. 75% Ormian opuściło miejsca tradycyjnego osiedlenia i przeniosło się na nowe tereny Polski, zamieszkując Ziemie Odzyskane, głównie Śląsk oraz Bielsko-Białą, Kraków, Lublin, Łódź i Trójmiasto, tworząc 3 ormiańskie ośrodki kultowe – w Gdańsku, Gliwicach i Krakowie, przy istniejących tam parafiach katolickich. Ormianie wtopili się w polskie społeczeństwo, budowali je poprzez udział w życiu gospodarczym, politycznym i religijnym. Zachowując własną odrębność liturgiczną, ubogacali życie duchowe mieszkańców Rzeczypospolitej. Często, jako mniejszość, przyjmowali polskie formy zewnętrznego kultu Boga.

Duchowe życie Ormian, w aspekcie religijnym, możemy odczytać z pism wybitniejszych kapłanów, spośród których najpłodniejszym pisarzem był ostatni arcybiskup Lwowa, ks. Józef Teofil Teodorowicz (1864-1938). Wszechstronne zainteresowania hierarchy, utrwalone w różnorodnym piśmiennictwie, pozwalają rozpoznać obszary jego oddziaływania na wiernych podległych jego władzy kościelnej. Był on kapłanem – głową katolickiego Kościoła ormiańskiego w Polsce – mężem stanu, społecznikiem, a nade wszystko pokornym sługą Chrystusa zdolnym do głębokiej modlitwy. Znamienny wkład w kształtowanie duchowości polskich Ormian wniósł także arcybiskup Izaak Mikołaj Isakowicz (1824-1901), zwany Złotoustym, wybitny kaznodzieja i wydawca kazań kapłanów ormiańskich i polskich. Mniej dostępna jest wiedza na temat oddziaływania duchowego wcześniejszych hierarchów ormiańskich w Polsce. Konieczne mimo to jest przywołanie osoby Mikołaja Torosowicza (1605-1681), pierwszego arcybiskupa katolickiego Kościoła ormiańskiego w Polsce, współtwórcę unii Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego

---

² G. P e t r o w i c z, *Armenia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. I, Lublin 1973, kol. 928-931; C. L e c h i c k i, *Kościół ormiański w Polsce (Zarys historyczny)*, Lwów 1928, passim.

³ *Catalogus Universi Venerabilis Cleri et Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritus Armeno-Catholici Pro Anno Domini 1920*.

w Polsce ze Stolicą Apostolską, zawartej w 1630 r. podczas pontyfikatu pap. Urbana VIII⁴.

Źródłem wiedzy na temat specyficznej duchowości Ormian, poza pismami hierarchów, są artykuły prasowe, zamieszczane głównie w organie ormiańskiego Kościoła katolickiego w Polsce – „Posłańcu św. Grzegorza”, wychodzącym od 1927 r., a także w polskich czasopismach katolickich, takich jak „Ruch Katolicki”⁵, „Ateneum Kapłańskie”⁶, „Szkoła Chrystusowa”, „Przegląd Powszechny”, „Collectanea Theologica” Naszym zadaniem będzie odczytanie maryjnego charakteru duchowości wiernych Katolickiego Kościoła Ormiańskiego w Polsce, utrwalonego w tytulaturze świątyń i sposobie ich wyposażania, a także w nazewnictwie instytucji społeczno-religijnych.

I. MARYJNE TYTUŁY ŚWIĄTYŃ ORMIAŃSKICH

Przekaz tradycji ustnej, utrwalany w licznych opracowaniach historii Ormian w Polsce, informuje, że pierwszą świątynią ormiańską na terenach polskich był kościół pod wezwaniem Matki Bożej i św. Grzegorza Oświeciciela we Lwowie⁷

Odwieczny kult Matki Boskiej w ormiańskim Kościele katolickim w Polsce potwierdzają tytuły późniejszych świątyń. Otóż na 26 kościołów i kaplic ormiańskich w II Rzeczypospolitej do wybuchu II wojny światowej aż 15 było dedykowanych Matce Bożej, w tym 2 kościoły mające więcej tytułów: kościół ormiańskokatolicki pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Kajetana w Raszkowie i kościół ormiańskokatolicki pw. Świętej Trójcy, Nawiedzenia NMP i św. Grzegorza Oświeciciela w Mohylowie Podolskim.

⁴ S. B a r ą c z, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 332-337.

⁵ Centralny organ Akcji Katolickiej w Polsce, ukazujący się od 1931 roku. Abp J. T. Teodorowicz dał wyraz wsparcia dla rozwoju czasopisma, które, wg niego, „[...] będzie wiadłem i spójnią pośród tych ogni. Przez nie też, przez informacje tego pisma, obejmujące wszystkie dziedziny Akcji Katolickiej, przez inicjatywę, jaką ono ujmie w swoje ręce, przez ducha, jakiego tchnie w robotę katolicką, urabiać się pocznie z wolna zrozumienie, na czym Akcja Katolicka polega, jakie są jej zadania i cele i jakie praktyczne drogi do urzeczywistnienia tych celów prowadzą” „Ruch Katolicki” 1(1931), nr 2, s. 35-36.

⁶ Czasopismo teologiczne założone w 1909 r. przez ks. Idziego Radziszewskiego (1871-1922), od początku ściśle związane z Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku.

⁷ Św. Grzegorz Oświeciciel (ok. 250-325), główny patron i apostoł Armenii; por. *Grzegorz Oświeciciel*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VI, Lublin 1993, kol. 320-321.

– Wyłącznie Matce Bożej dedykowany był Kościół ormiańskokatolicki pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Brzeżanach. Poza tytułem świątyni, czci Maryi poświęcone było tu malowidło *Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny*, umieszczone na tympanonie fasady budowli, a w jej wnętrzu malowidła przedstawiające Matkę Bożą z Dzieciątkiem Jezus. W ołtarzu głównym umieszczony był obraz *Matka Boża z Dzieciątkiem*, namalowany na desce. Jeden z ołtarzy bocznych, pierwotnie poświęcony św. Grzegorzowi, został w 2. połowie XIX w. przekształcony w grotę Matki Bożej z Lourdes z gipsową figurą Maryi. W drugim ołtarzu, pierwotnie poświęconym św. Annie, został umieszczony duży krucyfik, a w zwieńczeniu ołtarza obraz *Matka Boża Nieustającej Pomocy*.

– Kościół ormiańskokatolicki pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Horodence. Przy kościele w latach 70. XVIII w. znajdowała się kaplica loretańska, przywilejem papieża Piusa VI z 16 VII 1781 r. obdarowana odpustem zupełnym dla wszystkich wiernych, którzy w dniu Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny odwiedzą ją oraz pomodlą się o wzajemną zgodę chrześcijan i rozszerzenie chwały Kościoła katolickiego⁸. W XIX w. w ołtarzu głównym znajdował się obraz *Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny*, namalowany na desce. W kaplicy bocznej poświęconej czci św. Grzegorza umieszczony był ołtarz z przedstawieniem Matki Bożej Loretańskiej, przeniesiony tu ze zniszczonej już kaplicy przykościelnej. W 1945 r. parafianie wyjechali do Polski wraz z częścią wyposażenia i umieścili je w kościele Świętej Trójcy w Gliwicach.

– Kościół ormiański pw. Świętej Bogarodzicy w Jazłowcu. Ormianie przybyli tu wskutek przesładowań w Mołdawii i w 1551 r. wybudowali pierwszy kościół z ormiańskim napisem nad głównym portalem – „Ten niebiański kościół pod wezwaniem Świętej Bożej Rodzicielki został ukończony w roku 1000 ery ormiańskiej [=1551 r.n.e.]”⁹ Cztili tu Matkę Bożą w słynącym łaskami obrazie Matki Bożej Jazłowieckiej, który w 1672 r. w ucieczce przed Turkami przewieźli do Brodów, a następnie ok. 1700 r. do Lwowa, gdzie go umieścili na stałe w katedrze Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Jazłowieccy Ormianie posiadali też na obrzeżu miasta kaplicę Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny¹⁰

⁸ *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritur Armeno-Catholici pro Anno Domini 1919*, s. 32-33.

⁹ J. C h r z ą s z c z e w s k i, *Ormiańskie świątynie na Podolu*, Kraków 1998, s. 31.

¹⁰ Tamże, s. 30-35.

– Kościół ormiański pw. Zwiastowania Bogurodzicy w Kamieńcu Podolskim¹¹ był miejscem czci Matki Bożej w obrazie *Matka Boża z Dzieciątkiem*, umieszczonym nad wejściem¹²

– Kościół ormiański pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kamieńcu Podolskim (w XVII w. uznawany za katedrę ormiańską)¹³, zapewne drewniany, w 1672 r. spłonął doszczętnie wskutek napaści Turków (brak informacji o jego wyposażeniu).

– Kościół ormiańskokatolicki pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Kutach nad Czeremoszem (konsekrowany 14 VIII 1791). Według opracowania J. Chrzęszczewskiego, w 1825 r. w ołtarzu głównym kościoła umieszczony był obraz *Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej*, malowany na płótnie, a ponadto nad tabernakulum znajdował się inny niewielki wizerunek Najświętszej Maryi Panny. Spośród czterech ołtarzy bocznych dwa były poświęcone Matce Bożej – prawy z obrazem Maryi Pocieszycielki i lewy z obrazem Najświętszej Maryi Panny. Na sklepieniu nad nawą, wśród malowideł z okresu międzywojennego, są przedstawione sceny *Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny* (z wizerunkami św. Ewangelistów – Mateusza i Marka) i *Koronacji Najświętszej Maryi Panny* (z wizerunkami św. Łukasza i św. Jana – Ewangelistów). Obok kościoła, na postumencie, stała figura *Matka Boża Niepokalanie Poczęta*. W XVIII w. działało w Kutach Bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (obok bractw: Trójcy Przenajświętszej, św. Grzegorza i św. Anny). Ponadto, mocą przywileju papieża Piusa VI z 16 lipca 1781 r., świątynia została obdarowana odpustem dla nawiedzających ją w dzień Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (obok świąt Bożego Ciała, Przemienienia Pańskiego, św. Anny i św. Antoniego Padewskiego).

– Katedra ormiańska pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny we Lwowie, centrum życia religijnego oraz punkt odniesienia dla tożsamości narodowej Ormian, była miejscem szczególnej troski duchownych, a także wiernych świeckich. Poza tytułem dedykowanym Maryi, zawierała wiele innych materialnych oznak kultu Matki Bożej, poczynając od ołtarza północnego z *Matką Bożą z Dzieciątkiem* (Kamieniecką), poprzez przedstawienia Maryi w różnych ujęciach własnych i grupowych na malowidłach, a kończąc na pła-

---

¹¹ Tu został przeniesiony cudowny obraz *Matki Bożej ormiańskiej* na czas odbudowy kościoła św. Mikołaja (1756-1767).

¹² J. C h r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, Warszawa 2001, s. 48-50.

¹³ Por. tamże, s. 50; S. B a r ą c z, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 92-98.

szczy dużego dzwonu z wyobrażeniem *Niepokalanie Poczętej Najświętszej Maryi Panny*¹⁴.

– Kaplica ormiańska pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Pasieczniańskim Lesie na Łyczakowie, na potrzeby benedyktynek ormiańskich została wymurowana na miejscu wcześniejszej drewnianej – pod wezwaniem Matki Bożej Nieustającej Pomocy, poświęcona 29 września 1897 r. przez abpa I. M. Isakowicza (1946 kaplicę przejęły władze sowieckie; pod koniec XX w. otrzymali ją wierni grekokatolicy). W kaplicy umieszczony był przywieziony z Rzymu obraz Bogarodzicy¹⁵

– Kościół ormiański pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Łyscu na Pokuciu. Kościół drewniany, zawierający 7 ołtarzy, 2 miał maryjne – ołtarz główny z cudownym obrazem *Najświętszej Maryi Panny Łysieckiej* oraz jeden z ołtarzy bocznych z obrazem *Matki Bożej Pocieszycielki*¹⁶

– Kościół ormiański pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Stanisławowie. Poza dominującą rolę cudownego obrazu *Matki Bożej Łaskawej*, świątynia miała wiele innych oznak kultu Matki Bożej wśród wierznych ormiańskich.

– Kościół ormiański pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Śniatynie nad Prutem. Tamtejsza wspólnota ormiańska jest potwierdzona od 1628 r., dokumentem króla Zygmunta III, który zreferował Sadok Barącz OP: „W r. 1628 pozwala król Zygmunt III Ormianom osiadać w nowem mieście Śniatynie, trudnić się handlem i rzemiosłami, kościół wystawić [...]”¹⁷ Pisał on: „Okolo r. 1785 przysłany na komendarza ks. Grzegorz Barącz zastał na przedmieściu nad górą na rzekę Prut patrzącą kościół z drzewa zbudowany pod tytułem Wniebowzięcia Maryi Panny, który dawnością zbutwiały, chylił się do upadku”¹⁸ Skrupulatnie badający dzieje Ormian w Polsce J. Chrząszczewski, podając informację o istnieniu pierwszej świątyni, prawdopodobnie z 1631 r., nie podał jej wezwania. Dopiero trzecia, zbudowana w latach 1801-1805, ma według niego udokumentowany tytuł – Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Podając jednak informację, że w głównym ołtarzu nowego kościoła umieszczony został „[...] obraz Najświętszej Maryi Panny z pierwszego drewnianego

¹⁴ Tamże, s. 74-98.

¹⁵ Ch r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 104.

¹⁶ Tamże, s. 109.

¹⁷ B a r ą c z, *Rys dziejów ormiańskich*, s. 165.

¹⁸ Tamże, s. 165-166.

kościół przeniesiony, [...] malowany i złożony [...]”¹⁹, potwierdza informacje Barączka. Należy zatem sądzić, że w Śniatynie od początku osadnictwa ormiańskiego żywy był kult Najświętszej Maryi Panny w tajemnicy Wniebowzięcia.

– Pierwszy kościół w parafii Tyśmienica, w dekanacie stanisławowskim, erygowanej w 1699 r., drewniany, był pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny – „primitive erat ecclesia e ligno exstucta, sub titulo Immacul[ata] Concep[tio] B[eatissima] V[irgo] M[aria]. Ecclesia de muro aedificari [...] die 18 Juli 1759 et post aedificationem die 20. Augusti 1791 [...] sub titulo S[ancti] Cajetani Conf[essori] consecrata est”²⁰

– Kościół ormiański pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Zamościu. Według polskiego przekładu łacińskiego przytoczenia J. Chrzęszczewskiego: „Bogu najlepszemu największemu / pod wezwaniem chwalebego Wniebowzięcia Błogosławionej Dziewicy Marii / troską i kosztem narodu ormiańskiego Watteres Kirkorowicz z Tochatu / wzniósł ten kościół roku pańskiego 1625 dnia 21 maja”²¹ Według S. Barączka: „Warteres Kirkorowicz, obywatel zamojski, do tego swoje fundusze dodając, zaczął murować i w dniu 25 maja r. 1626 pierwszy kamień położył na kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Matki Najśw[iętszej]. Roku 1633 skończono budować, a w r. 1645 poświęcił go Jędrzej biskup Bogdani ormiański”²² Ormianie utracili go, zdaniem Chrzęszczewskiego, w 1802 r. wskutek kasaty przez austriackie władze zaborcze²³ Obaj badacze zgodnie informują o przywileju papieża Piusa VI z 16 lipca 1781 r., na mocy którego, identycznie jak w Kutach, wierni odwiedzający zamojską świątynię w dniu Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie i Wniebowzięcia Matki Bożej (św. Grzegorza, św. Antoniego z Padwy i św. Kajetana) byli obdarowani odpustem zupełnym, a w inne dni maryjne – odpustami częściowymi.

– Kościół ormiański pw. Niepokalanego Poczęcia Bogarodzicy w Żwańcu. Katolicka wspólnota Ormian w Żwańcu istniała od XVII w. do ok. 1800 roku. Kościół, podobny architektonicznie do kościoła w Mohylowie, w ołtarzu głównym miał obraz przedstawiający postać *Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej*. Żaden z bocznych ołtarzy nie był dedykowany Maryi, ale została Jej

¹⁹ Chrzęszczewski, *Kościoty Ormian polskich*, s. 131; por. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, s. 165-167.

²⁰ „Catalogus Universi Cleri et Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritus Armeno-Catholici Anno 1908”, s. 19.

²¹ Chrzęszczewski, *Kościoty Ormian polskich*, s. 138-144.

²² Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, s. 178.

²³ Chrzęszczewski, *Kościoty Ormian polskich*, s. 140.

poświęcona główna ozdoba fasady kościoła – na postumencie między dwoma wieżami umieszczona była połączona figura *Matki Boskiej Immaculaty*²⁴, wykonana z miedzi.

Co więcej – opiece Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej, jako głównej patronki, powierzona została cała diecezja lwowska ormiańskiego Kościoła katolickiego w Polsce. Według schematyzmu z roku 1908 – „Patroni Archidioecesis: Beatissima Immaculata Concepta Dei Genitrix Virgo Maria, Sanctus Gregorius Illuminator Episcopus et Patriarcha Armeniae et Sanctus Cajetanus Thienneus Confessor”²⁵; podobnie z 1929 – „Patroni Archidioeceseos: Beatissima Virgo Maria Immaculata Concepta, S. Gregorius Illuminator, Episcopus et Patriarcha Armeniae, S[anctus] Cajetanus Thienneus, Confessor”²⁶

II. MATERIALNE OZNAKI KULTU MATKI BOŻEJ W ŚWIĄTYNIACH NIE DEDYKOWANYCH MATCE BOŻEJ

Obecność Matki Bożej, wynikająca z duchowych potrzeb wiernych ormiańskich, zaznacza się również w wystroju świątyń, które nie były Jej dedykowane. W kościele św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim od 22 sierpnia 1767 r. do 1921 r. znajdował się cudowny obraz *Matki Boskiej Ormiańskiej*²⁷ W kościele św. Stanisława w Bałcie, w głównym ołtarzu, „mieścił się obraz Matki Boskiej w drewnianych połączonych ramach”²⁸, a ponadto na ścianach prezbiterium wisiał obraz przedstawiający Matkę Bożą obok obrazów poświęconych Chrystusowi Zbawicielowi, św. Antoniemu Padewskiemu i św. Janowi Nepomucenowi oraz portretów fundatorów kościoła.

W kościele św. Szczepana w Łucku na Wołyniu, używanym przez Ormian w latach 1378-1820, spośród trzech ołtarzy bocznych świątyni, dwa były

²⁴ J. C h r z ą s z c z e w s k i, *Ormiańskie świątynie na Podolu*, Kraków 1998, s. 45.

²⁵ *Catalogus Universi Cleri et Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritur Armeno-Catholici Anno 1908*, s. 4.

²⁶ *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritus Armeno-Catholici Pro Anno Domini 1929*, s. 3.

²⁷ W 1921 władze komunistyczne wydały dekret o konfiskacie kosztowności z cerkwi i z kościołów. By uchronić obraz przed profanacją, ukryto go. Ukryto też wota, sukienki i korony oraz zdobiące obraz kosztowności. Kustosz kościoła za odmowę wydania precjozów został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie, zamienioną na uwolnienie z polskiego więzienia komunistycznej działaczki. W 1985 część precjozów odnaleziono i rozszabrowano. Por. C h r z ą s z c z e w s k i, *Kościół Ormian polskich*, s. 40.

²⁸ Tamże, s. 13.

dedykowane Matce Bożej – po prawej stronie od ołtarza głównego znajdował się ołtarz z obrazem Najświętszej Maryi Panny (w zwieńczeniu ołtarza był obraz przedstawiający św. Jakuba), a naprzeciw drzwi wejściowych ołtarz z obrazem *Matki Bożej Bolesnej i Św. Kajetana*. Ponadto przy wielkim ołtarzu (z obrazem *Świętej Trójcy*) wisiał obraz *Najświętszej Maryi Panny Łaskawej* w drewnianej połączanej ramie i ozdobiony srebrnymi koronami z dwoma laurami²⁹ Prawdopodobnie o tym obrazie jako cudownym myślał S. Barącz, pisząc: „W kościele ormiańskim, według zapisków konsystorskich, miał być obraz Matki Najsw[iętszej] cudowny”³⁰ Informacji o szczególnym kulcie szerzonym za pośrednictwem obrazu nie potwierdza Wacław z Sulgostowa.

W kościele św. Stanisława w Bałcie na dwa ołtarze boczne jeden był dedykowany Matce Bożej³¹

Kościół św. Kajetana w Tyśmienicy na Pokuciu, obok podupadającego i zbyt skromnego drewnianego kościoła pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, zbudowany w latach 1759-1764, konsekrowany 20 sierpnia 1791 r., kilkakrotnie palony i odbudowywany, ostatecznie zburzony prawdopodobnie w latach 50. XX w., miał elementy wystroju świadczące o kontynuacji kultu Najświętszej Maryi Panny. Jednym z nich, aczkolwiek drugoplanowym, jest przedstawienie postaci Matki Bożej podającej Dzieciątka Jezus św. Kajetanowi – na cudownym obrazie św. Kajetana, umieszczonym w głównym ołtarzu. J. Chrzęszczewskiego niepokoi notatka weneckiego mechitarzysty, Minasa Pyżyszgianca, sporządzona w 1820 r. po wizycie w Tyśmienicy: „Nie widzieliśmy tu nic szczególnego prócz pięknego, kamiennego kościoła ormiańskiego [...]. Jest wysoki, zbudowany na placu, nosi imię Św[iętej] Bogurodzicy (sic!). Ma pięć ołtarzy [...]. W głównym ołtarzu umieszczony jest obraz Św[iętego] Kajetana, toteż kościół bywa zwykle nazywany kościołem Św.[iętego] Kajetana”³² Także schematyzmy podają niejednoznaczne informacje. Według *Catalogus Universi Cleri Archidioecesis Leopoliensis Ritus Armeno-Catholici Ineunte Anno 1886*³³ – „Ecclesia murata aedificari coepit expensis die 18 Julii 1759, consecrata sub titulo «Immaculatae conceptionis Beatissimae Mariae» die 18 Augusti 1791 per p.d. Jacobum Tumanowicz, Archiepiscopum

²⁹ Tamże, s. 108.

³⁰ *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Lwów 1891, s. 172.

³¹ Ch r z ą s z c z e w s k i, *Ormiańskie świątynie na Podolu*, s. 46-47.

³² T e n ż e, *Kościół Ormian polskich*, s. 135; por. M. P y ż y s z g i a n c, *Podróż do Polski i innych krajów zamieszkałych przez Ormian, potomków mieszkańców Ani*, Wenecja 1830, s. 124-125.

³³ Leopoli 1885, s. 18-19.

Leopoliensem” Według zaś schematyzmu z 1894 – „Ecclesia murata aedificari coepit expensis quattuor confraternitatum armenarum hujus Ecclesiae die 18. Julii 1759, consecrata sub titulo S. Cajetani Conf. Die 20 Augusti 1791 per p.d. Jacobum Tumanowicz, Archiepiscopum Leopoliensem”³⁴ Niezależnie od tytułu świątyni, bez wątpienia żywy był kult Maryi pielęgnowany przez wszystkie pokolenia tyśmienickich Ormian. Ponadto 16 lipca 1761 r. wierni otrzymali od papieża Piusa VI przywilej odpustu zupełnego, tu za nawiedzenie kościoła, „spowiadając się i komunikując” w dniu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie, Wniebowzięcia Matki Bożej (a także Czterdziestu Męczenników, św. Grzegorza i św. Kajetana) oraz odpustów cząstkowych w inne dni maryjne³⁵

Żadnych oznak materialnych kultu Maryi zda się nie mieć kościoł św. Grzegorza w Czemiowcach na Bukowinie, a także kaplica św. Stefana w Kamieńcu Podolskim³⁶. Na podstawie analizy źródeł historycznych, dokonanej przez J. Chrzęszczewskiego, brak było oznak kultu maryjnego w lwowskim kościele św. Anny, używanym przez Ormian w latach 1363–1796 (wymurowanym w miejsce dwóch poprzednich drewnianych – z 1183 lub 1185, a następnie z około 1240 r.)³⁷ Brak jest też odnośnych informacji w przypadku lwowskiego kościoła św. Jakuba z Nissibis, istniejącego w latach 1400-1796, oraz kościoła św. Krzyża, używanego przez Ormian od drugiej połowy XIV w. do roku 1738³⁸.

Kult Matki Bożej w katolickim Kościele ormiańskim w Polsce, bardzo podobny do kultu pielęgnowanego w polskim Kościele katolickim, jest jednak niezależny, na co wskazują choćby przedunijne świątynie ormiańskie na Podolu. Wprawdzie najstarszą przedunijną świątynią Kamieńca Podolskiego był kościół św. Mikołaja z ok. 1398 r., kilkakrotnie przebudowywany, ale w wyposażeniu miał on ołtarz Matki Bożej³⁹ Ponadto w Kamieńcu Podolskim istniał drewniany kościółek pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie, według tradycji ormiańskiej z XII lub XIII w. bądź z XIV w., według Chrzęszczewskiego zaś sprzed XVI w., w 1597 r. wskutek „starości” zastąpio-

³⁴ *Catalogus Universi Cleri Archidioecesis Leopoliensis Ritus Armeno-Catholici Ineunte Anno 1894*, s. 19.

³⁵ B a r ą c z, *Rys dziejów ormiańskich*, s. 174.

³⁶ Kaplica usytuowana była w dzwonnicy przy kościele św. Mikołaja – sanktuarium Matki Bożej Ormiańskiej.

³⁷ C h r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 57.

³⁸ Tamże, s. 99-103.

³⁹ C h r z ą s z c z e w s k i, *Ormiańskie świątynie na Podolu*, s. 20-21.

ny murowanym⁴⁰ Kolejną świątynią przeduniijną dedykowaną Matce Bożej był w Kamieńcu Podolskim kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, prawdopodobnie drewniany, zbudowany ok. 1522 r., zburzony przez Turków w 1672 r., w XVII w. uznawany za katedrę⁴¹ W Jazłowcu istniał kościół Bogarodzicy z poł. XVI w., ale według tradycji miał on zastąpić pierwotny – prawdopodobnie drewniany – z inskrypcją w języku armeńskim na głównym portalu: „Ten niebiański kościół pod wezwaniem Świętej Bożej Rodzicielki został ukończony w roku 1000 ery ormiańskiej [=1551 r.n.e.] [...]”⁴² W okresie następującym po zawarciu unii kult Matki Bożej rozwijał się równolegle do kultu Maryi w Polsce. Nie można jednak, wobec powyższych uwag, sądzić, że był on wynikiem asymilacji Ormian z Polakami w Rzeczypospolitej.

Świadectwem kontynuacji, niezależnego od polskiej tradycji, rozwoju kultu Maryi w katolickim Kościele ormiańskim był jego dalszy rozwój w diecezji mohylowskiej, utworzonej po rozbiorach Rzeczypospolitej – ok. 1810 r. – w celu uniezależnienia (ówcześnie już obywateli rosyjskich) wiernych obrządku ormiańskiego od jurysdykcji arcybiskupa lwowskiego. Maryjny profil Kościoła nie zanikł, lecz był rozwijany symetrycznie do profilu Kościoła lwowskiego. Nadmienić jednak należy, że obszar wspomnianej diecezji wyposażony był jeszcze w okresie jurysdykcji lwowskiej. Główny kościół Mohylowa był pod wezwaniem Świętej Trójcy, Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Grzegorza Oświeciciela. Oprócz tytułu – Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny – miał maryjne elementy wystroju. W ołtarzu głównym znajdował się cudowny obraz *Matki Bożej płaczącej*, którego historię podał J. Chrząszczewski: „Zgodnie z przekazem, obraz ten był własnością miejscowego szewca imieniem Grzegorz. Po ukazaniu się łez na twarzy Maryi umieszczono go w kaplicy na przedmieściu. W roku 1752 został uznany za cudowny przez ormiańskiego arcybiskupa lwowskiego, J. S. Augustynowicza, i uroczyście przeniesiony do kościoła. [...] Obraz ozdobiony był srebrną sukienką w kształcie tarczy herbowej z płaszczem książęcym i koroną, podtrzymywaną przez anioły”⁴³ Liczne wota, jakimi wierni obdarowywali Matkę Bożą, ułożone były w inwokację: „O Maryjo,

⁴⁰ Tamże, s. 26-29.

⁴¹ Tamże, s. 29-30.

⁴² Tamże, s. 31.

⁴³ Tamże, s. 43, przypis 153; por. B a r ą c z, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, s. 183-184; por. *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne przez x. Wacława z Sulgostowa kapucyna*, t. III, Kraków 1902, s. 453.

módl się za nami” Na co dzień obraz był przesłaniany osiemnastowiecznym obrazem *Matka Boża Immaculata*, przedstawiającym postać Maryi stojącą na księżycu, ze smokiem u stóp i w otoczeniu aniołów. Ponadto w świątyni jeden z czterech ołtarzy bocznych był dedykowany Matce Bożej. Na mocniejsze utrwalenie maryjnego akcentu katolickich Ormian Mohylowa wpłynęła ponadto ich późniejsza przynależność jurysdykcyjna do Kościoła katolickiego⁴⁴, a czterdziestopięcioletni epizod izolacji administracyjnej kościelnej i państwowej w żaden sposób nie wpłynął na osłabienie kultu Matki Bożej w mohylowskim Kościele ormiańskokatolickim.

III. KULT MATKI BOŻEJ ZA POŚREDNICTWEM CUDOWNYCH WIZERUNKÓW

Jednym ze znamion duchowości maryjnej Ormian była cześć oddawana Matce Bożej w Jej wizerunkach. Poza omówionym wyżej mohylowskim kościołem z cudownym obrazem *Matki Bożej Płaczącej*, o którym nie mamy informacji na temat oddziaływania na wiernych spoza Mohylowa, mieli Ormianie sławne sanktuaria maryjne – Kamieniec Podolski, Lwów, Łysiec, Stanisławów. Kult Matki Bożej intensyfikował się w nich pod wpływem doświadczanych za Jej przyczyną łask i cudownych zdarzeń. Wymienione wyżej świątynie ormiańskie, zawierające wizerunki słynące szczególnymi łaskami, stawały się miejscami nawiedzeń uświęconych tradycją, ze szczerej pobożności, a także wymuszonych potrzebą szukania u Maryi ratunku bądź dziękowania za doznane łaski, o czym świadczą choćby wota na nich zawieszane. Natężenie oddawanej czci uzewnętrzniało się m.in. w akcie koronowania, przeżywanym przez Ormian związanych unią ze Stolicą Apostolską dwukrotnie – w 1937 r. w Stanisławowie i 1989 r. w Gliwicach.

Jednym z najstarszych cudownych wizerunków był obraz *Najświętszej Bogarodzicy* w katedrze ormiańskiej we Lwowie pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Według tradycji obraz, słynący łaskami, w 1424 r. został oddany przez właścicieli – rodzinę Czuryłów – w posagu córki, rodzinie Jazłowieckich, a następnie w 1582 rodzinie Koniecpolskich, którzy wybudowali w Jazłowcu kościół dla Ormian i tam umieścili obraz.

---

⁴⁴ „Jednak w roku 1855, na podstawie umowy między państwem rosyjskim i Watykanem, zlikwidowano biskupstwo mohylowskie, a wszystkie świątynie ormiańskokatolickie przeszły pod zwierzchnictwo łacińskiego biskupa w Kamieńcu Podolskim” Ch r z ą s z c z e w s k i, *Ormiańskie świątynie na Podolu*, s. 42.

W okresie najazdów tureckich obraz został w 1672 r. umieszczony w kościele parafialnym w Brodach, skąd w sytuacji zagrożenia pożarem był wywieziony, a następnie ukryty i przechowywany w domu prywatnym. W 1692, na polecenie abpa Wacława Humaniana (zm. 1715), został przeniesiony do katedry ormiańskiej we Lwowie. W 1710 zawiązało się przy nim Bractwo Jazłowieckie Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Bractwo miało swego kapelana, który co tydzień odprawiał jedną mszę św. za zmarłych braci, a drugą za żywych oraz podróżujących. Bracia byli zobowiązani uczestniczyć w liturgii, asystując z zapalonymi pochodniami. Wzorem innych bractw maryjnych, członkowie tworzyli wspólnotę modlitewną i socjalną (składki bractwa zaspokajały potrzeby ubogich członków)⁴⁵ W 1715 r. arcybiskup ormiański, Jan Tobiasz Augustynowicz (1664-1751), zatwierdził Bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny we Lwowie⁴⁶

Według Wacława z Sulgostowa OFMCap⁴⁷, orzekającego na podstawie przekazu Stanisława Barączka, opartego na rękopisie z 1710 r. przechowywanym w katedrze ormiańskiej, cudowny obraz Matki Bożej był obrazem malowanym na desce w stylu bizantyjskim, przedstawiającym Dzieciątka Jezus siedzące na lewej ręce Matki Bożej, trzymającej berło w prawej ręce. Obraz, odnowiony w 1855 r., był umieszczony w czwartym ołtarzu bocznym po lewej stronie świątyni⁴⁸ Autor wzmiankuje też o cudownym obrazie Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, który Ormianie przywieźli z Kijowa (nazywali go *Matka Boska Kijowska*) i umieścili w lwowskiej katedrze. W czasie pożaru świątyni w 1712 r. został wyniesiony i od 1748 r. brak informacji o jego istnieniu⁴⁹

W sanktuarium Matki Bożej w Kamieńcu Podolskim pielęgnowany był kult Dzieciątka Jezus i Matki Bożej za pośrednictwem obrazu o starożytnej, w powszechnej opinii wiernych, wręcz legendarnej historii, gdyż miał być namalowany przez św. Łukasza. Na przełomie XIX i XX w. uznawany był za dzieło z X w., co przyjmuje *Encyklopedia katolicka*⁵⁰ Przedstawia on wizerunki

---

⁴⁵ Por. A. F r i d r i c h, *Historye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. II, Kraków 1904, s. 228-231.

⁴⁶ Por. T. Z a l e s k i, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001, s. 30.

⁴⁷ *O cudownych obrazach w Polsce*, t. III, s. 406-407.

⁴⁸ Tamże; por. *Słońce bez umbry N[ajświętszej] M[aryi] P[anny] w cudownym obrazie w archikatedrze lwowskiej ormiańskiej*, Lwów 1756.

⁴⁹ *O cudownych obrazach w Polsce*, t. III, s. 407.

⁵⁰ M. R. G ó r n i a k, K. M a ł y s z, *Kamieniec Podolski. 2. Zabytki*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, Lublin 2000, kol. 468.

Dzieciątka Jezus i Matki Bożej podobne do przedstawionych na obrazie Matki Bożej Częstochowskiej, ale główka Dzieciątka cofnięta jest do tyłu, a twarz Maryi lekko zwrócona w lewo. Wokół głowy znajduje się nieczytelny napis. Czczący go Ormianie z Sewastopola (wg Waclawa z Sulgostowa⁵¹) lub z Ani (wg Sadoka Baracza⁵²), prześladowani przez muzułmanów, uciekając do Kamieńca Podolskiego, przywieźli cudowny obraz Najświętszej Maryi Panny i umieścili w kościele św. Mikołaja (z 1495 r.). Podczas najazdu Turków na Kamieniec w 1672 r. uciekli z nim do Macedonii, a stamtąd do Lwowa. Po oswobodzeniu Kamieńca w 1699 r., wracając tu, przywieźli obraz i w uroczystej procesji 22 maja 1670 r. umieścili go tymczasowo w kaplicy św. Stefana (wg T. Rewolińskiego⁵³) lub w 1701 w kaplicy Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny (wg Waclawa z Sulgostowa⁵⁴). W 1767 został przeniesiony do nowo wybudowanego kościoła św. Mikołaja i umieszczony w głównym ołtarzu.

Wyrazem żywotności kultu Matki Bożej, czczonej w sanktuarium kamienieckim, wśród wiernych katolickiego Kościoła ormiańskiego w Rzeczypospolitej był medalik wybitý nakładem P. Greima w 1881 r. w Kamieńcu Podolskim. Medalik, o kształcie owalnym i wymiarach 18x22 mm, na awersie ma przedstawienie Dzieciątka Jezus w całej postaci, siedzącego na lewej ręce Matki Bożej, zwróconego do niej twarzą, w koronie na głowie i jabłkiem królewskim w lewej rączce, z prawą uniesioną w geście błogosławienia. Maryja została ukazana w półpostaci, w ujęciu na wprost, w koronie na głowie okrytej gładkim welonem, z krótkimi promieniami wokół twarzy. Lewą dłonią obejmuje Syna, w prawej trzyma berło. Po obydwóch stronach korony ukazane są postaci uskrzydłonych aniołków, ujętych w pozycji klęczącej, wskazujących wyciągniętymi rękoma na koronę Maryi. Obie postaci są w obfitych sukniach; suknia Maryi ozdobiona ornamentem kwiatowym. Wokół postaci, w otoku medalika, napis: „Matka Boska ormian[ń]ska w Kam[ieńcu] Pod[olskim]” Na rewersie medalika ukazane jest frontalne ujęcie bryły kościoła. W górnym otoku napis: „Kos[ś]cio[ół] ormiań[ski] w Kam[ieńcu] Podolskim” U dołu pośrodku inicjały medaliera: P[aweł] B[itschan]⁵⁵

⁵¹ *O cudownych obrazach w Polsce*, s. 247.

⁵² S. B a r a c z, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Lwów 1891, s. 103.

⁵³ *Medale religijne odnoszące się do Kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski w zbiorze Dra med. T. Rewolińskiego opisać i podać do druku właściciel zbioru*, Kraków 1887, s. 65.

⁵⁴ *O cudownych obrazach w Polsce*, s. 247-248.

⁵⁵ *Medale religijne*, s. 65-66; B a r a c z, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, s. 103.

Sanktuarium Maryjne w Łyścu na Pokuciu w Diecezji Lwowskiej, w dekanacie stanisławowskim, w dawnym powiecie bohorodczańskim, pielęgnuje kult Matki Bożej w wizerunku będącym dowolną kopią cudownego obrazu Matki Bożej z ormiańskiego kościoła w Kamieńcu Podolskim, również czczonym jako cudowny. Obraz jest malowidłem na płótnie naklejonym na deskę (98x135 cm), według tradycji ormiańskiej wykonanym pod koniec XVI w. przez Kolumba – kapłana z Łyśca. Dzieciątko Jezus jest ujęte podobnie jak na obrazie kamienieckim, lecz tu lewą rączką podtrzymuje książkę, a prawą wskazuje na Matkę. Matka Boża zaś, tu bez berła, prawą dłonią wskazuje na Syna. Postaci okryte są złoconymi sukniami z miedzi, ozdobionymi bogatym ornamentem kwiatowym. Obraz początkowo był umieszczony w głównym ołtarzu drewnianego kościoła ormiańskiego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, wyposażonego w 1773 r. przez Katarzynę z Potockich Kossakowską – kasztelanową kamieńską⁵⁶ Uratowany po pożarze kościoła, został ponownie umieszczony w kościele murowanym z 1852 r., w 1883 r. konsekrowanym przez abpa Izaaka Mikołaja Isakowicza⁵⁷ Ze zdewastowanego podczas I wojny światowej kościoła obraz, ograbiony z koron, sukienek i wotów, uratował rosyjski oficer, Piotr Aniczków, i przekazał Ormianom ze Stanisławowa, którzy go odnowili, uposażyli w korony i suknie i 7 IX 1920 r. procesjonalnie odprawdzili do Łyśca. Obraz został umieszczony w ołtarzu głównym odnowionego kościoła⁵⁸ Podczas II wojny światowej obraz był przechowywany w Stanisławowie, a w 1945 r., przez ostatniego proboszcza ormiańskiego w Łyścu – ks. Józefa Magierowskiego – przewieziony do Polski i przechowywany najpierw w Budkowicach pod Opolem, gdzie był administratorem parafii rzymskokatolickiej, a potem w klasztorze sióstr jadviganek w Czarnowasach, gdzie był rezydentem. Po śmierci ks. Magierowskiego w 1950 r. obraz został umieszczony przez ks. Kazimierza Roszko – doszpasterza Ormian w Gliwicach – w ołtarzu głównym gliwickiego kościoła Świętej Trójcy. W 1954 r. był poddany gruntownej renowacji, a w 1985 ograbiony przez włamywaczy z ozdób i wotów.

Koronację obrazu, planowaną przed II wojną światową, mogli Ormianie zrealizować dopiero 3 września 1989 r. w Gliwicach. Korony, poświęcone

---

⁵⁶ *Catalogus Universi Cleri et Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritus Armeno-Catholici Anno 1908*, s. 16-17.

⁵⁷ Tamże, s. 16.

⁵⁸ Ch r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 110; *Nie znany dotychczas rozdział z dziejów Łyśca i Obrazu Matki Bożej Łysieckiej z pamiętników ks. Wincentego Misia – prefekta w Stanisławowie – po raz pierwszy z rękopisu publikowany z zachowaniem oryginalnej pisowni*, „Postaniec Św. Grzegorza Oświeciciela” 1994, z. 2, s. 6-8.

12 czerwca 1987 r. na Jasnej Górze w Częstochowie przez papieża Jana Pawła II, nałożyli wspólnie patriarcha ormiański, Jan Piotr XVIII Kasparian, i prymas Polski, Józef Glemp, będący od śmierci ostatniego metropolity lwowskiego, Józefa Teofila Teodorowicza, najwyższym zwierzchnikiem ormiańskiego Kościoła katolickiego w Polsce. Obrzęd był pierwszą koronacją obrazu koronami papieskimi w powojennych dziejach katolickiego Kościoła ormiańskiego przeprowadzoną w rycie ormiańskim. Towarzyszył mu akt oddania Matce Bożej całego narodu ormiańskiego w Polsce, w Armenii i na emigracji. Stąd obraz *Matki Bożej Łysieckiej* został nazwany obrazem *Matki Bożej Ormiańskiej*⁵⁹ Symbolicznego znaczenia nabrała wspólnie przeżywana liturgia i obrzęd koronacji obrazu *Matki Bożej Łysieckiej*, podczas której na placu przed Politechniką Gliwicką, ozdobionym 4 herbami: Lwowa – historycznej stolicy metropolii katolickiego Kościoła ormiańskiego w Polsce, Rzeczypospolitej – drugiej ojczyzny Ormian, Ojca Świętego – najwyższego zwierzchnika Kościoła katolickiego, oraz Gliwic – miejsca obecnego kultu Matki Bożej Łysieckiej, wspólnotę wiary przeżywali przybyli z różnych stron świata Ormianie i Polacy, pod jednoczącym patronatem papieża Jana Pawła II.

Wyrazem kultu Matki Bożej Łysieckiej od najdawniejszych czasów były pielgrzymki licznych wiernych przychodzące do Łyśca w każdą sobotę, a największy odpust obchodzony był 15 sierpnia⁶⁰ (trwał 4 dni – od 14 do 18 sierpnia⁶¹). Cudowny obraz wkładany był w feretron i obnoszony nad leżącymi chorymi. Od 16 maja 1902 r. został obdarowany przez Stolicę Apostolską jedenastoma odpustami. Matce Bożej Łysieckiej jest dedykowana litania, godzinki i liczne pieśni. Papież Pius VI w 1781 r. nadał sanktuarium odpust zupełny dla wiernych, którzy nawiedzą je w dzień Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie (oraz w dzień św. Józefa, św. Anny i św. Grzegorza) i pomodlą się w intencji zgody między chrześcijanami oraz pomnożenia chwały Kościoła katolickiego, a częściowy w inne święta maryjne. Wtedy też, jako owoc maryjnej duchowości wspólnoty łysieckiej, przy sanktuarium abp Jakub Stefan Augustynowicz (1701-1783) założył bractwa – Bractwo Różańcowe i Bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Kult Matki Bożej Łysieckiej oddaje maryjną duchowość Ormian, bliską duchowości wiernych polskich

⁵⁹ *Z dawna Polski Tyś Królową. Koronowane wizerunki Matki Bożej 1717-1996*, Szymonów 1996, wyd. 4, s. 500.

⁶⁰ B a r ą c z, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, s. 174; *O cudownych obrazach w Polsce*, t. III, s. 430.

⁶¹ *Z dawna Polski Tyś Królową*, s. 500; por. C h r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 110, przypis 24.

obrzędki łacińskiego. Oba narody czczą Matkę Bożą w wizerunkach Hodegetrii⁶² – Jasnogórskiej, Kamienieckiej, Łysieckiej i Stanisławowskiej, różniących się od siebie drobnymi detalami plastycznymi.

Ormiańskie sanktuarium Matki Bożej Łaskawej w Stanisławowie (obecnie w Gdańsku) utworzone zostało w kościele Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, zbudowanym 1743-1762 specjalnie dla obrazu, znajdującego się dotąd w drewnianym kościele sprzed 1700 r. (w 1700 r. konsekrowanym przez biskupa trajanopolitańskiego, Deodata Nersesowicza⁶³), po cudzie łoż, zaistniałym 22 sierpnia 1742 roku (wg S. Barącz zapoczątkowane zostało wtedy „40-godzinne nabożeństwo przez trzy dni trwające, które i teraz istnieje, a lud «Introdukcją» nazywa”⁶⁴) i wskutek innych wcześniejszych cudów. Kościół był bogato zdobiony polichromią i 37 drewnianymi rzeźbami, wśród których znajdowała się grupa *Zwiastowanie*. W głównym ołtarzu umieszczono cudowny obraz, namalowany temperą na płótnie 56 x 70 cm, napiętym na drewnianej ramie, zawerniksowany żywicą. Obraz należy do typu Hodegetrii, a od obrazu jasnogórskiego różni go tylko brak blizn na twarzy Maryi. Pochodzi prawdopodobnie z XVII w., a namalowany został na zamówienie Doniga, pisarza gminy ormiańskiej w Stanisławowie, który jako pierwszy doznał przed nim cudownego uleczenia ze ślepoty. Później odnotowywano kolejne cuda, powodujące tu wzmożenie czci Dzieciątka Jezus i Matki Bożej, porównywalnej z kultem jasnogórskim. W XVIII w. obraz został zaliczony do „obrazów płaczących”⁶⁵, od 1868 r. – naznaczonego wielkim pożarem Stanisławowa – nazywany *Matka Boża Łaskawa* (za cudowne uznane zostało wtedy ocalenie samego obrazu). Cuda zaistniałe za przyczyną Matki Bożej czczonej w tym wizerunku były spisywane w *Liber miraculorum imaginis Beatae Virginis Mariae in ecclesia Armenorum Stanislaopoli ab Anno 1742*, zachowanej w rękopisie, po II wojnie światowej wywiezionej z archiwum parafialnego w Stanisławowie, a obecnie przechowywanej w archiwum przy kościele Świętej Trójcy w Gliwicach⁶⁶ Staraniem kustoszy sanktua-

⁶² „Hodegetria, z gr. Przewodniczka, Wskazująca Drogę, Matka Boża z dzieciątkiem Jezus na lewym ramieniu, wg tradycji namalowana w Jerozolimie przez Łukasza Ewangelistę; od tego przedstawienia wytworzył się typ ikonograficzny, charakterystyczny dla Kościoła wschodniego (spotykany też na Zachodzie) obrazujący dogmat wcielenia Syna Bożego w Jego boskości” A. R ó ż y c k a - B r y z e k, R. L e g i e r s k i, *Hodegetria*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VI, Lublin 1993, kol. 1096.

⁶³ T. K u k i z, *Madonny kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem)*, t. II, Warszawa 2001, s. 292.

⁶⁴ B a r a c z, *Rys dziejów ormiańskich*, s. 169.

⁶⁵ *Z dawna Polski Tyś Królową*, s. 210-212.

⁶⁶ Por. C h r z a s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 123, przypis 21.

rium obraz, ozdobiony bogatymi, złożonymi sukienkami, włożony w barokową srebrną ramę, był zakrywany srebrną blachą, a przez wiernych doświadczonych cudownymi łaskami obwieszany wotami. Stanisławowscy Ormianie zaczęli przygotowywać koronację obrazu, głównie pod przewodnictwem ks. Franciszka Komusiewicza (1881-1936), zmarłego na krótko przed koronacją. Decyzją ormiańskiego metropolity lwowskiego, abpa Józefa Teofila Teodorowicza, w 1922 rozpoczęto renowację świątyni, a wierni utworzyli aktywną grupę wspomagającą kustosza sanktuarium. Na mocy dekretu koronacyjnego kapituły watykańskiej, wydanego w imieniu papieża Piusa XI, koronacji miał dokonać abp Teodorowicz. Koronacja poprzedzona była starannymi przygotowaniem. Wspólnota ormiańska w Stanisławowie była zbyt mała, by mogła ponieść wszystkie ciężary związane z koronacją. Dlatego potrzebna była mobilizacja szerokiego kręgu społeczeństwa polskiego: „[...] proboszcz parafii, która nie miała dosłownie żadnego uposażenia, a wiernych własnego obrządku niewielu, zwracał się listownie i za pośrednictwem prasy do wszystkich czcicieli Matki Bożej w naszym kraju, prosząc o ofiary na godne przyozdobienie kościoła i ufundowanie koron [...]”⁶⁷ Uroczystość koronacji poprzedzona też była wzmożoną modlitwą wiernych Stanisławowa – nowenną do „Najświętszej Maryi Panny Łaskawej, cudami słynącej [...]”. Ostatnie trzy dni przed uroczystością stanowiąc będą solenne triduum, które wypełnią w naszej Świątyni uroczyste nabożeństwa pontyfikalne w trzech obrządkach”⁶⁸ Koronacji dokonano 30 maja 1937 roku w obecności wiernych ormiańskich, zdominowanych jednak przez miejscowych wiernych i pielgrzymów obrządku rzymskokatolickiego⁶⁹, oraz prawie całego episkopatu Polski. Papieskie korony na głowy Dzieciątko i Maryi nałożył arcybiskup Józef Teofil Teodorowicz: „Uroczystość koronacji na błoniach podmiejskich połączono z jubileuszem 50-lecia kapłaństwa metropolity lwowskiego obrządku ormiańskiego, ks. Józefa Teodorowicza, wielkiego patrioty i wybitnego członka polskiego episkopatu, co spowodowało do Stanisławowa niemal wszystkich biskupów i reprezentantów wyższych władz państwowych i wojskowych. Była to najokazalsza

⁶⁷ L. J e ż o w s k i, *Sakralny salon Stanisławowa*, „Semper Fidelis”, Pismo Towarzystwa Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich, 1992, nr 3-4, s. 39.

⁶⁸ *Odezwa ks. kanonika Leona Isakowicza do Parafian i Wiernych*, „Gregoriana” 3(1937) s. 39.

⁶⁹ „PKP uruchomiły specjalne pociągi pielgrzymkowe zdążające do Stanisławowa, pątnicy przybywali też innymi środkami lokomocji, nie brakło też pieszych kompanii”. J e ż o w s k i, *Sakralny salon Stanisławowa*, s. 39.

koronacja obrazu Matki Bożej w okresie międzywojennym, która na zawsze pozostała w żywej pamięci jej uczestników”⁷⁰

Ostatni kustosz sanktuarium (1944-1946), ks. Kazimierz Filipiak (1910-1992), przy pomocy parafian wywiózł obraz ze Stanisławowa wraz z częścią wyposażenia świątyni. W rodzinnym domu w Tymbarku (diecezja tarnowska) urządził prywatną kaplicę i przed cudownym obrazem Matki Bożej Łaskawej odprawiał mszę św. w obrządku ormiańskim. Po osiedleniu się na stałe w Gdańsku, w jednej z naw spalonego kościoła Świętych Apostołów Piotra i Pawła, po odnowieniu, urządził sanktuarium Matki Bożej Łaskawej ze Stanisławowa⁷¹

Ormiański kontekst ma sanktuarium Matki Bożej Zwycięskiej w Sobótce w diecezji sandomierskiej, w parafii erygowanej przed 1476 r., z kościołem drewnianym św. Małgorzaty, remontowanym w 1613 r. W 1751 r. został wybudowany nowy, również drewniany kościół, a w 1795 następny, murowany, w stylu barokowo-klasycystycznym, ufundowany przez kanonika opatowskiego, Mikołaja Zawiskiego, konsekrowany w 1805 przez bpa J. Lenczowskiego. W kościele znajduje się wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem, będący kopią cudownego obrazu *La Madonna Miraculosa di San Marco* z weneckiej bazyliki św. Marka. Kopię, pochodzącą z XVII w., prawdopodobnie przywiezioną przez unickich Ormian, sprowadził (1871-1876) ks. Jacek Horaziński, proboszcz parafii w Sobótce, i prawdopodobnie w 1875 umieścił go w ołtarzu głównym.

Obraz, przedstawiający typ ikonograficzny Nikopoios (zw. Eirinopoios), tzn. „czyniąca pokój”, jest kopią olejną, wykonaną na płótnie o wymiarach 96x72 cm, podklejonym drugim płótnem, w bogato rzeźbionej ramie. Przedstawia Dzieciątko Jezus w całej postaci, na tle postaci Matki, w pozycji siedzącej, z okrągłą, jasnozłotą aureolą wokół głowy, w białej szacie przepasanej w talii, z prawą rączką uniesioną do błogosławieństwa. Matka Boża, przedstawiona na drugim planie, w ok. 3/5 postaci, prawą ręką podtrzymuje Syna za prawe ramię, a lewą dłonią dotyka Jego nóg. Jest przedstawiona w czerwonej sukni i czerwonym welonie ze złotą lamówką. Wokół głowy ma aureolę w kolorze starego złota. Cała postać Maryi jest obwiedziona geometrycznym ornamentem. Po bokach Jej głowy, w okrągłych niebieskich polach obwiedzionych złotem, widnieją złote inicjały oznaczające: Matka Boża i Jezus Chrystus. Pod przedstawieniem Postaci szeroki pas z napisem: *Imago B[eata]*

⁷⁰ Tamże, s. 40.

⁷¹ Filipiak Kazimierz, w: T. Z a l e s k i, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001, s. 46-47; por. *Z dawna Polski Tyś Królową*, s. 212.

V[irgo] Mariae Nicopoiæ dicta seu de victoria manu s. Lucae Evangelistæ picta, in thesauro imperatorum Orientalium servata a Iustiniano primo usque ad Angelum Alexium magnis victoriis celeberrima. Tandem a Serenissimo Venetiarum duce Dondolo Constantinopoli Venetias translata et in templo S.[ancto] Marci posita miraculis celebratur. („Obraz Najświętszej Maryi Panny Zwycięskiej, ręką św. Łukasza Ewangelisty malowany, przechowany w skarbcu Cesarzy Wschodnich, od czasów Justyniana do Anioła Aleksego sławny wielkimi zwycięstwami, nareszcie przez słynnego dożę weneckiego Dandolo z Konstantynopola przeniesiony do Wenecji i w bazylice św. Marka umieszczony, gdzie cudami słynie”). Czczony za doznawane łaski i cuda za wstawiennictwem Maryi, był bogato zdobiony wotami⁷² Sanktuarium wpisuje się w szereg miejsc uświęconych czcią Matki Bożej.

IV WPŁYW KULTU MATKI BOŻEJ NA NAZEWNICTWO INSTYTUCJI ORMIAŃSKICH

Zbieżność maryjnego charakteru duchowości polskiej i ormiańskiej każe ponownie się zastanowić, czy Ormianie nie byli niejako osadzani w maryjnym klimacie duchowości polskiej i w jakiś sposób w nią wprowadzani. Otóż w 1679 r. do Tyśmienicy zostali sprowadzeni Ormianie, uciekinierzy z Kamieńca Podolskiego, przez Dominika z Potoka Potockiego, który zbudował dla nich drewniany kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i osadził proboszcza, a na jego utrzymanie corocznie wpłacana była ustalona kwota z arendy tyśmienickiej⁷³ Z pewnością jednak suwerenną decyzją tyśmienickich Ormian było nazwanie trzeciego bractwa tam utworzonego. Oprócz Bractwa Świętego Grzegorza oraz Bractwa Świętych Joachima i Anny, w 1729 r. powstało w Tyśmienicy Bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, założone przez abpa Jana Tobiasza Augustynowicza (1664-1751)⁷⁴. Jak podaje S. Barącz: „Dnia 5 grudnia 1729 r. powstało bractwo Niepokalanego Poczęcia Najśw.[iętszej] Marji Panny z osobnym bankiem”⁷⁵

⁷² W. N i ż y Ń s k i, *Sanktuaria maryjne w Polsce. Sobótka*, „Zorza. Rodzinny Tygodnik Katolików”, 1988, z. 44 (z 30 października), s. 24.

⁷³ Pierwszym proboszczem ormiańskim w Tyśmienicy był Jakub Wateresiewicz. Por. C h r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 134; B a r ą c z, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, s. 235.

⁷⁴ Por. C h r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 134; C. L e c h i c k i, *Kościół ormiański w Polsce (Zarys historyczny)*, Lwów 1928, s. 98-99.

⁷⁵ B a r ą c z, *Rys dziejów ormiańskich*, s. 173.

Według przekazu S. Barącza, w Łyścu istniało Bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i Bractwo Różańcowe⁷⁶, obok Bractwa Świętej Anny i Bractwa Świętego Grzegorza⁷⁷

Około 1688 r. w Stanisławowie powstało Bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, wraz z bankiem zastawniczym, którego działalność pozwoliła na utrzymanie kościoła i pracujących tu duchownych⁷⁸

Śladem kultu Matki Bożej w katolickim Kościele ormiańskim istnieje także tendencja do przyjmowania Jej patronatu przez organizacje społeczne. Jednym z nich była Kongregacja Ziemianek pod wezwaniem Matki Boskiej Kochawińskiej. Stowarzyszenie, zainicjowane przez abpa J. T. Teodorowicza w 1902 r. w Kochawinie⁷⁹, wyrosło na gruncie społecznym ukształtowanym przez stowarzyszenie Dzieci Maryi⁸⁰, miało służyć pogłębieniu życia religijnego kobiet, a poprzez nie – profilowaniu życia duchowego społeczeństwa. Staraniem członkiń kongregacji do wybuchu wojny w 1914 r. prowadzone były misje w Synowódzku dla robotników z okolicznych tartaków, rekolekcje dla nauczycielek wiejskich w Psarach i w Kochawinie, kolonie wakacyjne dla 40 dziewcząt pracujących zawodowo, a także założone 2 szkoły gospodarcze – w Podzamczu pod Żydaczowem i w Tłumaczu. W czasie wojny, zwłaszcza w obliczu wzmożonej akcji rewolucyjnej komunistycznych działaczy rosyjskich, kongregacionistki umacniały przywiązanie do tradycji polskiej i katolickiej⁸¹

Śladem czci Matki Bożej były też wezwania klasztorów. Kościół św. Jakuba z Nissibis⁸² we Lwowie znajdował się przy monasterze Antonianów Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, który był często miejscem schronienia owdowiałych duchownych ormiańskich⁸³

Powszechny kult Matki Bożej w katolickim Kościele ormiańskim w Polsce potwierdza duchowe życie i oddziaływanie abpa J. T. Teodorowicza – nawiedzanie sanktuariów, cześć oddawana najświętszej Maryi Pannie w Cudownym

⁷⁶ T e n ż e, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, s. 174.

⁷⁷ C h r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 109.

⁷⁸ Tamże, s. 121.

⁷⁹ Por. *Sprawozdanie z działalności Kongregacji Ziemianek pod wezwaniem Matki Boskiej Kochawińskiej*, „Gregoriana” 1(1935), s. 165-171.

⁸⁰ Stowarzyszenie religijne Dzieci Maryi zakładane było w XIX i XX w. w celu odrodzenia religijnego i moralnego kobiet. Z czasem stało się ono organizacją pomocniczą Akcji Katolickiej. Por. K. K u ź m a k, *Dzieci Maryi*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. IV, Lublin 1985, kol. 464.

⁸¹ Por. *Sprawozdanie z działalności Kongregacji Ziemianek*, s. 165.

⁸² W dniu 18 listopada 1676 r. abp Mikołaj Torosowicz nadał kościołowi tytuł opactwa. Por. C h r z ą s z c z e w s k i, *Kościoty Ormian polskich*, s. 103.

⁸³ Por. tamże, s. 103.

Medaliku, uczestniczenie w kongresach Sodalicji Mariańskiej oraz w pismach, m.in. *Magnificat*⁸⁴, i w kazaniach, np. w wygłoszonym w Żółkwi 6 października 1928 r. w dniu koronacji obrazu Matki Boskiej Różańcowej⁸⁵ Jak już wcześniej wspomniałam, zainicjował on Kongregację Ziemianek Matki Boskiej Kochawińskiej i służył jej opieką duchową, sprawowaną początkowo w ramach zamkniętych rekolekcji, oraz wskazaniemi w zakresie obowiązków społecznych ziemianek⁸⁶

Pobożność maryjną Ormian, pełną uczuciowości, a nawet dziecięcej tliwości, ilustruje też treść litanii autorstwa Jana z Erzinku, zamieszczonej w przewodniku po sanktuariach maryjnych *Z dawna Polski Tyś Królową*⁸⁷ w kontekście kultu Matki Bożej Łaskawej w sanktuarium stanisławowskim:

Jutrzenko zaranna na niebie –
 Za nami wstawiaj się!
 Maryjo, czysta Dziewico
 Maryjo, Pan się z Ciebie narodził!
 Maryjo, cenniejsza niż złoto
 Maryjo, droższa niż diament
 Maryjo, Królowo Rajska
 Maryjo, Matko Pana mojego
 Maryjo, lekarstwo na moje grzechy
 Jutrzenko zaranna na niebie – za nami wstawiaj się!

*

Analiza tytułów świątyń katolickiego Kościoła ormiańskiego w Polsce dowodzi, że kult Matki Bożej, kształtujący duchowość maryjną wiernych w Kościele ormiańskim, jest równie dawny, jak w Kościele tradycji łacińskiej w Polsce. Początkowo rozwijał się on równolegle i niezależnie od wpływów polskiej pobożności. Istniał on przed zawarciem unii ze Stolicą Apostolską, o czym świadczą materialne ślady kultu Matki Bożej w świątyniach budowanych i wyposażanych w okresie przedunijnym (np. kościół pod wezwaniem Bugurodzicy we Lwowie z 1351 r. czy w Jazłowcu z 1551 r.). W okresie późniejszym najczęściej nadawanym wezwaniem świątyń jest Niepokalane Poczęcie Najświęt-

⁸⁴ J. T e o d o r o w i c z, *Magnificat*, „Przegląd Teologiczny” 3(1922), s. 3.

⁸⁵ T e n ż e, *Śluby Królewskie*, „Posłaniec Św. Grzegorza” 3(1929), s. 141-152.

⁸⁶ Por. *Sprawozdanie z działalności Kongregacji Ziemianek*, s. 165.

⁸⁷ *Litania ormiańska*, w: *Z dawna Polski Tyś Królową*, s. 212.

szej Maryi Panny – w Brzeżanach, Horodence, Kutach, Raszkowie, Stanisławowie. Podobnie wezwanie Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny nadali Ormianie kościołom: w Kamieńcu Podolskim (zburzonym doszczętnie w 1672), we Lwowie, w Łyścu, Śniatynie i Zamościu, a ponadto wezwanie Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny kościołowi w Mohylowie, a Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Kamieńcu Podolskim. Okres międzywojenny zbliżył polskie Kościoły – ormiańskokatolicki i rzymskokatolicki – przez proces wspólnych przygotowań do koronacji w 1937 r. cudownego obrazu Matki Bożej Łaskawej w Stanisławowie. W historii najnowszej podobny proces powtórzył się w okresie poprzedzającym koronację w 1989 r. Matki Bożej Łysieckiej w Gliwicach. Nie można jednak mówić o wzajemnym wpływie któregośkolwiek Kościoła, lecz raczej o uniwersalnym charakterze duchowości maryjnej chrześcijan.

BIBLIOGRAFIA

- B a r ą c z S., Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce, Lwów 1891.
- B a r ą c z S., Rys dziejów ormiańskich, Tarnopol 1869.
- B a r ą c z S., Żywyoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów 1856.
- C h o w a n i e c Cz., Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku, Stanisławów 1928.
- C h r z ą s z c z e w s k i J., Kościoły Ormian polskich, Warszawa 2001.
- C h r z ą s z c z e w s k i J., Ormiańskie świątynie na Podolu, Kraków 1998.
- Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce, Lwów 1891.
- K u k i z T., Madonny kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem), t. II, Warszawa 2001.
- L e c h i c k i Cz., Kościół Ormiański w Polsce (Zarys historyczny), Lwów 1928.
- Medale religijne odnoszące się do Kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski w zbiorze Dra med. T. Rewolińskiego opisał i podał do druku właściciel zbioru, Kraków 1887.
- Nie znany dotychczas rozdział z dziejów Łyśca i Obrazu Matki Bożej Łysieckiej z pamiętników ks. Wincentego Misia – prefekta w Stanisławowie – po raz pierwszy z rękopisu publikowany z zachowaniem oryginalnej pisowni, „Posłaniec Św. Grzegorza Oświeciciela” 1994, z. 2, s. 6-8.
- N i ż y Ń s k i W., Sanktuaria maryjne w Polsce. Sobótka, „Zorza. Rodzinny Tygodnik Katolików” 1988, z. 44 (z 30 października), s. 24.
- O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne przez x. Wacława z Sulgostowa kapucyna, t. III, Kraków 1902.
- Odezwa ks. kanonika Leona Isakowicza do Parafian i Wiernych, „Gregoriana” 3(1937) s. 39.
- P y ż y s z g i a n c A., Podróż do Polski i innych krajów zamieszkałych przez Ormian, potomków mieszkańców Ani, Wenecja 1830.
- Słońce bez umbry N[ajświętszej] M[aryi] P[anny] w cudownym obrazie w archikatedrze lwowskiej ormiańskiej, Lwów 1756.

Sprawozdanie z działalności Kongregacji Ziemianek pod wezwaniem Matki Boskiej Kochawieńskiej, „Gregoriana” 1(1935), s. 165-171.

T e o d o r o w i c z J. T., Magnificat, „Przegląd Teologiczny” 3(1922), s. 3.

T e o d o r o w i c z J. T., Śluby królewskie, „Posłaniec św. Grzegorza” 3(1929), s. 141-152.

Z a l e s k i T., Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000, Kraków 2001.

ELEMENTS OF MARIAN SPIRITUALITY IN THE CATHOLIC ARMENIAN RITE IN POLAND

S u m m a r y

An analysis of the titles given to the temples of the Catholic Armenian Church in Poland shows that devotion to the Mother of God, shaping the Marian spirituality of the faithful in the Armenian Church, is as old as the one in the Church of the Latin tradition in Poland. Initially, it developed simultaneously and independently of any influence of Polish piety. It existed before the union with the Apostolic See was accepted, a fact testified by material traces of the devotion to the Mother of God in the temples built and equipped in the pre-union period (e.g. the church dedicated to the Mother of God in Lvov in 1351, or in Jazłowiec in 1551). In the later period churches were most often dedicated to the Immaculate Conception of Our Lady – in Brzeżany, Horodenka, Kutry, Raszków, and Stanisławów. Similarly, the Assumption churches were built by Armenians in Kamieniec Podolski (irretrievably demolished in 1672), in Lvov, in Łysiec, Śniatyń, and in Zamość; moreover, the churches were dedicated to the Visitation of Our Lady (in Mohylew) and the Annunciation in Kamieniec Podolski. The inter-war period made the Polish Churches – Catholic Armenian and Roman Catholic – come closer through common preparations for the coronation in 1937 of the miraculous icon of the Gracious Mother of God in Stanisławów. A similar process is repeated in the most recent history in the pre-coronation period in 1989 (the Mother of God of Łysiec in Gliwice). One cannot speak, however, about a mutual influence of any of the Churches, rather about the universal character of the Marian spirituality of Christians.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: tytuły kościołów, cudowne obrazy, ormiańskie instytucje.

Key words: titles of churches, miraculous images, Armenian institutions.